

Τέσσερα διδάγματα από την Ιστορία

Ας επανέλθουμε στο ερώτημα του Βαλερύ: Μπορεί να διδαχθεί κανείς από την Ιστορία; Η περιγραφή του από το 1931 είναι σήμερα πιο επίκαιρη από ποτέ, αφού, απ' όποια πλευρά κι αν το δούμε, τα έθνη είναι βουτηγμένα στην πικρία, τη θριαμβολογία και την αφόρητη ματαιοδοξία. Πράγματι, η Ιστορία τίποτα δεν διδάσκει —και εδώ οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πόσο δύσκολο είχε ο Βαλερύ—, εφόσον δικαιολογεί το οτιδήποτε. Η Ιστορία έχει γίνει πολιτική λεία του καθενός. Στα αυταρχικά καθεστώτα, οι ιστορικοί που δεν ασπάζονται την επίσημη πολιτική γραμμή φυλακίζονται, μουσεία κλείνουν ή μνημεία γκρεμίζονται, για να δοθεί, αντ' αυτού, ένα ξεκάθαρο μήνυμα υπέρ της καθεστηκυίας τάξης (βλ. παρακάτω, σ. 146-150).

Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούμε να πάρουμε τοις μετρητοίς όσα λέει ο Βαλερύ. Άλλωστε, αποκτήσαμε έννοιες και αξίες που στην εποχή του ακόμα δεν υπήρχαν: «γενοκτονία», «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας», «σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Τα διδάγματα αυτά είναι ευρέως γνωστά, όμως όχι αρκετά σαφή για να ασκήσουν επίδραση. Μνημονεύονται συνεχώς στις ομιλίες των πολιτικών, με αποτέλεσμα να χάνουν το νόημά τους. Αν όμως διανύσει κανείς την απόσταση από την απλή μνημεία στην αφήγηση, προκειμένου να γνωρίσει καλύτερα το πότε και το πώς καρπωθήκαμε τούτα τα διδάγματα, οι έννοιες αποκτούν και πάλι συγκεκριμένο περιεχόμενο. Μόλις συλλάβει κανείς ότι τα διδάγματα αυτά προέκυψαν υπό τυχαίες ιστορικές συνθήκες, θα είναι σε θέση να αντιληφθεί πως γρήγορα μπορούν πάλι να αναιρεθούν. Διότι ούτε σώζονται ούτε διαιώνονται μέσα από καλοπροαίρετους λόγους, παρά μονάχα αν κάποιος αναλάβει να τα υπερασπιστεί και να τα εφαρμόσει. Η αρχή γίνεται όταν ενδιαφερθεί κανείς γι' αυτά, κι όταν πάψουν να θεωρούνται αυτονόητα. Τα τέσσερα διδάγματα στα οποία θα αναφερθώ παρακάτω ούτε προέκυψαν ούτε επινοήθηκαν ταυτοχρόνως.

Δύο απ' αυτά, το «Ειρηνευτικό εγχείρημα» και το «Εγχείρημα του εκδημοκρατισμού», προέκυψαν μετά το 1945 και δοκιμάστηκαν ακόμη μία φορά το 1989. Τα άλλα δύο, η «Κουλτούρα της μνήμης» και τα «Ανθρώπινα δικαιώματα», ήρθαν να προστεθούν μετά το 1989. Για να έχει κανείς μια πληρέστερη εικόνα, αξίζει να γνωρίζει το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αυτά εμφανίστηκαν και διαμορφώθηκαν.

Δίδαγμα πρώτο: Διασφάλιση της ειρήνης.

Πώς προαιώνιοι εχθροί γίνονται φίλοι και συνεργάτες

«Στην Ευρώπη πετύχαμε μιαν ανθεκτική ειρήνη, που βασιζέται στη συμφιλίωση προαιώνιων εχθρών. Ένα ιστορικό παράδειγμα για την Οικουμένη». Με αυτά τα λόγια ο πρώην πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Χοσέ Μανουέλ Μπαρόζο συνόψισε όσο το δυνατόν καλύτερα τη συνταγή της επιτυχημένης ιστορίας της Ε.Ε.¹ Η παράδοση της σύναψης συνθηκών ειρήνης και της υπέρβασης προαιώνιων εχθροτήτων είναι ένα μοτίβο που συνοδεύει την ευρωπαϊκή ιστορία από το Έδικτο της Νάντης, το 1598, μέχρι τον 19ο αιώνα. Δυστυχώς, τούτες οι συνθήκες δεν απέτρεψαν το να διολισθαίνει η Ευρώπη προς ολοένα μεγαλύτερους και βιαιότερους πολέμους.

Το ευρωπαϊκό εγχείρημα για τη διασφάλιση της ειρήνης ξεκίνησε ήδη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με τις Συνθήκες του Λοκάρνο το 1925, οι οποίες κατοχύρωσαν τα σύνορα Γαλλίας-Γερμανίας και, με την είσοδο της Γερμανίας στην Κοινωνία των Εθνών, τερμάτισαν τη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο απομόνωσή της. Έναν χρόνο αργότερα, απονεμήθηκε για το συγκεκριμένο επίτευγμα το Νομπέλ Ειρήνης στους Αριστίντ Μπριάν και Γκούσταφ Στρέζεμαν. Όμως τούτη η ειρήνη δεν κράτησε πολύ, διότι έληξε με την παγκόσμια οικονομική κρίση και την άνοδο των εθνικοσοσιαλιστών [στη Γερμανία]. Αλλά πώς μπορούσε να προσβλέπει κανείς σε ένα νέο ξεκίνημα

για την Ευρώπη ύστερα από 17 εκατομμύρια νεκρούς στον Α΄ και 55 εκατομμύρια στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ύστερα από τούτα τα άνευ προηγουμένου εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και την τεράστια καταστροφή των πόλεων και της πολιτισμικής της κληρονομιάς;

Η διασφάλιση της ειρήνης συνέπεσε με την αφετηρία του ευρωπαϊκού εγχειρήματος μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ξεκίνησε ως μια συμμαχία για την εξάλειψη της γερμανικής απειλής και, στη συνέχεια, την πλήρη ενσωμάτωση της χώρας στη συνομοσπονδία. Από τη σκοπιά των Γερμανών, το δεύτερο αυτό ειρηνευτικό σχέδιο δεν παύει να ξαφνιάζει με την εκ μέρους των Συμμάχων απάρνηση κάθε αισθήματος μίσους και εκδίκησης. Ήδη από το 1946, ο Ουίνστον Τσώρτσιλ τάχθηκε ενάντια στο να ανασκαλεύει κανείς το παρελθόν των Γερμανών κι όσων συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις του Άξονα. Αφότου καταδικάστηκαν οι υπεύθυνοι στη Νυρεμβέργη, απαίτησε «να σταματήσει το ξεκαθάρισμα λογαριασμών» και συνηγόρησε υπέρ μιας γενικευμένης λήθης. Με τη στάση του αυτή, για την οποία θα μιλήσουμε διεξοδικότερα παρακάτω (βλ. σ. 45-51), απέβλεπε στο να κατευνάσει τα αισθήματα μίσους και τη διάθεση αντεκδίκησης, προάγοντας μια βιώσιμη ειρήνη.

Στην αποφυγή της εκδίκησης συναινούσαν τόσο οι νικητές όσο και –σθεναρά μάλιστα– ορισμένοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος όπως ο Ρομπέρ Αντέλμ, που ο λόγος του επί του συγκεκριμένου θέματος είχε ανεκτίμητη αξία. Η περίπτωση του Ελί Βιζέλ ήταν διαφορετική. Αυτός, έχοντας επιζήσει από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης Αουσβιτς και Μπούχενβαλντ, έγραψε το πρώτο του βιβλίο με αναμνήσεις αρχικά στα γίντις. Κατόπιν, ακολουθώντας τη συμβουλή του γάλλου συγγραφέα Φρανσουά Μοριάκ, έκανε σημαντικές περικοπές στο 800 σελίδων χειρόγραφο του, και το 1958 δημοσίευσε μιαν επεξεργασμένη γαλλική εκδοχή του υπό τον τίτλο *La nuit* (*Η νύχτα*), έχοντας απαλείψει τις συναισθηματικές εκρήξεις μίσους κι εκδίκησης.

Η ειρήνη στην Ευρώπη δεν ήταν σε καμιά περίπτωση απόλυτη κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, αφού κι αυτός αποτέλεσε μέρος μιας πολιτικής στρατηγικής που θεμελιώθηκε, μετά το 1945, σε μια νέα εικόνα για τον «εχθρό». Τη θέση του αντίπαλου γείτονα, εναντίον του οποίου έπρεπε να συνασπιστούμε, κατέλαβαν η Ρωσία, ο κομμουνισμός και το Ανατολικό Μπλοκ. Κατά συνέπεια, η Δυτική Ευρώπη διαμορφώθηκε σε ένα κλίμα αντιπαράθεσης, αποκλεισμού και πόλωσης. Έτσι, ένα όλο και πιο αδιαπέραστο σύνορο ορθώθηκε στην καρδιά της Ευρώπης, χωρίζοντας την Ανατολή από τη Δύση. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε μιαν εσωτερική αναρμόνιση των δύο πολιτικών μπλοκ, ενώ η έννοια της «Δύσης» προσέλαβε το νόημα μιας θεμελιώδους πολιτισμικής και πολιτικής αξίας και ιδέας, το τέλος των οποίων βιώνουμε σήμερα.²

Μετά την Πτώση του Τείχους η σύνθεση της Ε.Ε. άλλαξε, καθώς αυτή αφομοίωσε τα άλλοτε εχθρικά κράτη. Με την απρόσμενη τούτη αλλαγή μεταβλήθηκαν και οι ειρηνευτικές επιδιώξεις της Ένωσης. Εναντία σε ποιον συντάσσεται πλέον η συνομοσπονδία κρατών της διευρυμένης Ε.Ε.; Μπορεί, άραγε, η Ε.Ε. να τα βγάλει πέρα δίχως το στερεότυπο ενός κοινού εχθρού; Από την άλλη, ακριβώς τα θύματα της Ιστορίας –αυτή τη φορά των Γκουλάγκ και όχι του Ολοκαυτώματος–, όπως οι Βάτσλαβ Χάβελ και Αλεξάντρ Σολζενίτσιν, συνηγορούσαν υπέρ της διεύρυνσης των πνευματικών οριζόντων και της σφυρηλάτησης νέων δεσμών μεταξύ Δύσης κι Ανατολής. Όμως τα νεόδμητα εθνικά μουσεία των χωρών του πρώην Ανατολικού Μπλοκ μιλούσαν διαφορετική γλώσσα. Εκεί, ο κομμουνισμός, ο Κόκκινος Στρατός και η σοβιετική κατοχή κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου παρουσιάζονται ως κατάσταση εχθρική, ως ένα σκοτεινό υπόβαθρο ενώπιον του οποίου η ιστορία κάθε έθνους εκτυλίσσεται υπό τη μορφή ενός αφηγήματος που το αρθρώνει σε θύμα. Εν προκειμένω, καλλιτέχνες όπως ο Γκύντερ Γκρας και ο Τσέσλαβ Μίλος, αφορμώμενοι από τις δικές τους

μνήμες και εμπειρίες, αντιτάχθηκαν στις πιέσεις της πολιτικής και εθνικής ομογενοποίησης, θέλοντας να παίξουν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ Ανατολής και Δύσης.³

Όπως η ευρωπαϊκή ιστορία καθορίζεται από την υπογραφή ειρηνευτικών συνθηκών, έτσι και η ευρωπαϊκή πολιτική διαμορφώνεται με βάση τις «τελετές» συμφιλίωσης. Ανάλογες πολιτικές ειρήνευσης και συμφιλίωσης άσκησαν ήδη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Σαρλ ντε Γκωλ και Κόνραντ Αντενάουερ. Επιθεώρησαν από κοινού στρατιωτικές παρελάσεις και το 1962 παρακολούθησαν τη Θεία Λειτουργία στον καθεδρικό ναό της Ρενς. Έτσι, λοιπόν, βασιζόμενοι σε ένα χριστιανικό και στρατιωτικό πλαίσιο αναφοράς, έδειξαν τον δρόμο προς μια συμφιλίωση και συγχώρεση πέρα από τα εθνικά σύνορα. Η σκηνή τούτης της ιστορικής στιγμής ήταν ιδιαίτερα συμβολική: Στην πόλη Ρενς της βόρειας Γαλλίας —όπου ο Αϊζενχάουερ είχε στήσει το αρχηγείο του— υπογράφηκε στις 7 Μαΐου του 1945 η συνθηκολόγηση της Γερμανίας. Η καθαρτήρια θρησκευτική τελετή είχε μείζονα πολιτική σημασία: την προώθηση και επίσπευση της ένταξης της Δυτικής Γερμανίας στη δυτική συμμαχία.

Την παράδοση αυτή συνέχισαν οι πολιτικοί ηγέτες Χέλμουτ Κολ και Φρανσουά Μιτεράν, που συναντήθηκαν το 1984 στο στρατιωτικό νεκροταφείο του Ντουομόν, όπου στη μνήμη των θυμάτων της Μάχης του Βερντέν έπιασαν αιφνίδια ο ένας το χέρι του άλλου. Σημαντικό ρόλο έπαιξε βέβαια κι ο χρόνος: 70 χρόνια μετά την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, ήταν σαφές πως είχε φτάσει η ώρα να σβήσουν οι παλιές έχθρες. Στην ειρηνευτική αυτή τελετουργία συναντήθηκαν ένας Γάλλος που πολέμησε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Μιτεράν, με έναν Γερμανό της επόμενης γενιάς, τον Χέλμουτ Κολ, ο οποίος στον πόλεμο εκείνο έχασε τον αδερφό του. Μια τέτοια χειραψία στο πλαίσιο αναμνηστικής εκδήλωσης για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνιστούσε ακόμα ταμπού. Γι' αυτό και πρώτος ο διάδοχος

του Χέλμουτ Κολ, ο Γκέρχαρτ Σρέντερ, έλαβε πρόσκληση για τους εορτασμούς της D-Day, της απόβασης των Συμμάχων στη Νορμανδία, στις 6 Ιουνίου του 2004.

Η γονυκλισία του Βίλλυ Μπραντ στο μνημείο των Εβραίων μαχητών τού γκέτο της Βαρσοβίας, στις 7 Δεκεμβρίου του 1970, αποτέλεσε από μόνη της ιστορικό γεγονός, και στο σημείο τοποθετήθηκε ιδιαίτερη αναθηματική μεταλλική πλάκα. Τούτη η ταπεινή κίνηση μεταμέλειας τίναξε στον αέρα το πρωτόκολλο αφήνοντας ένα αποτύπωμα με βάθος και διάρκεια. Το συγκεκριμένο συμβάν εναρμονιζόταν με μια νέα σοσιαλδημοκρατική και φιλελεύθερη πολιτική συμφιλίωσης, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη από το 1965, με το περίφημο Ανατολικό Υπόμνημα της Ευαγγελικής Εκκλησίας της Γερμανίας* και με ένα πρόγραμμα αμοιβαίας ανταλλαγής πολωνών και γερμανών καθολικών επισκόπων, ενώ επισφραγίστηκε το 1971-1972 με σειρά συμβάσεων και συμφωνιών.

Ο Μπραντ τιμήθηκε το 1971 με το βραβείο Νομπέλ Ειρήνης. Η γονυκλισία του στη Βαρσοβία – η πρώτη φορά που ένας υψηλόβαθμος γερμανός πολιτικός υποκλίθηκε, δείχνοντας έμπρακτα τη μεταμέλειά του, μπροστά στους εξοντωθέντες Εβραίους – έγινε μέχρι και θέμα όπερας.⁴ Η ενέργεια αυτή υπήρξε ανεπανάληπτη σε ολόκληρη την ιστορία των συμβόλων ειρήνης: μια μοναδική, αυθεντική και δίχως προηγούμενο συμβολική πράξη, πέρα από κάθε πολιτικό περιεχόμενο. Με αυτήν, ο Μπραντ ενέταξε ταυτόχρονα στην εθνική μνήμη των Γερμανών την εξέγερση του 1943 στο εβραϊκό γκέτο. Ωστόσο,

* Πρόκειται για το Ostdenkschrift, υπόμνημα της 1ης Οκτωβρίου του 1965, το οποίο προλείανε το έδαφος για τη συμφιλιοτική Οσπολιτική (Ostpolitik) του Βίλλυ Μπραντ, αναγνωρίζοντας τη γερμανική ενοχή και την ανάγκη, εμμέσως πλην σαφώς, να μην υπάρξουν στο εξής εδαφικές διεκδικήσεις της Γερμανίας ανατολικά της γραμμής Όντερ-Νάισε. (Σ.τ.Μ.)

αυτό είχε ως συνέπεια (κάτι που έγινε πλήρως αντιληπτό στην Πολωνία), με την ανάμνηση του συγκεκριμένου συμβάντος, να σβηστεί για μεγάλο χρονικό διάστημα από τη μνήμη των Γερμανών η εξέγερση του 1944 στη Βαρσοβία. Κατά τη διάρκειά της, ο πολωνικός Πατριωτικός Στρατός, που δρούσε παράνομα, αντιστάθηκε στη γερμανική κατοχή δίνοντας έναν αγώνα ηρωικό –αν και εξαρχής καταδικασμένο να αποτύχει–, με τεράστιες απώλειες.

Η γονυκλισία του Βίλλυ Μπραντ, ως πράξη αυθόρμητη, συνιστά ξεχωριστή περίπτωση. Οι πολυάριθμες εμφανίσεις του προέδρου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας Γιοάχιμ Γκάουκ σε σημαντικές επετείους διέφεραν, καθώς γίνονταν στο πλαίσιο μιας συνεπούς ευρωπαϊκής πολιτικής ειρήνευσης. Τη δεκαετία του '90, πολιτικοί απ' όλο τον κόσμο άρχισαν να απολογούνται ενώπιον της διεθνούς κοινής γνώμης για ιστορικά σφάλματα κι εγκλήματα των χωρών τους. Ο Γκάουκ επέλεξε μια διαφορετική οδό: μέσα από κοινές τελετουργίες πένθους με τους εκπροσώπους των άλλοτε θυμάτων, προχωρούσε στις αντίστοιχες επετείους σε συμβολικές χειρονομίες απολογητικού χαρακτήρα, αλλά και συγχώρησης. Με την εθιμοτυπική του αρμοδιότητα ως προτεστάντη πάστορα, αναλάμβανε λοιπόν συμβολικά την ιδιαίτερη ιστορική ευθύνη της Γερμανίας για τις τραυματικές μνήμες των ευρωπαίων γειτόνων, αναδεικνύοντάς την εναργώς στα πλαίσια άκρως συμβολικών συναντήσεων. Οι εμφανίσεις του στους αντίστοιχους τόπους και τις επετείους έγιναν σταθμοί μιας ευρωπαϊκής πολιτικής συμφιλίωσης και ειρήνευσης, που ασκήθηκε με όχημα τον διάλογο και τη μνήμη. Οι μεγάλες και εμβληματικές τελετές στην Ελλάδα, στο [γαλλικό χωριό] Οραντούρ και την [πολωνική χερσόνησο] Βεστερπλάτε για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και στη [βουνοκορφή της Αλσατίας] Χαρτμανσβάιλερ και τη Λιέγη για τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, προκάλεσαν τόσο μεγάλη συγκίνηση, ώστε έγραψαν από μόνες τους ιστορία.

Με τέτοιες τελετουργικού τύπου διοργανώσεις αναγνωρίζονταν τα θύματα, εκφραζόταν η μεταμέλεια των θυτών, και στο τέλος επικρατούσε ένας κοινός θρήνος. Όπως και στην περίπτωση του Οραντούρ, ξεχωριστό ρόλο έπαιξαν τα προσωπικά βιώματα των συμμετεχόντων. Οι συμβολικές και οργανωμένες αυτές τελετές, με επιζήσαντες των ιστορικών γεγονότων ή εκπροσώπους των παθόντων, αποτελούν τελικά μια διπλωματική μορφή θεραπείας, με στόχο τη διάλυση, μέσα από μια διαδικασία συλλογικού πένθους, των βαθιά ριζωμένων εντάσεων, αποσοβώντας, έτσι, τυχόν τάσεις για σύγκρουση. Σημαντικός για τη διαμόρφωση της ατμόσφαιρας είναι φυσικά και ο ρόλος του πολιτικού πλαισίου. Όσο εντυπωσιακή υπήρξε σε σχέση με τα παραπάνω η πένθιμη τελετουργία στο Οραντούρ, άλλο τόσο ολοφάνερη ήταν η αποτυχία του εγχειρήματος στην Ελλάδα. Υπό συνθήκες χρηματοπιστωτικής κρίσης, ο ελληνικός λαός δεν ήταν πρόθυμος να συγχωρήσει τους ιστορικά ενόχους, εφόσον εκείνοι δεν τους απάλλασαν από τα οικονομικά χρέη τού σήμερα.

Σε μια συνέντευξή του, ο βρετανός ιστορικός Τίμοθι Γκάρτον Ας εκφράστηκε με αισιοδοξία για την ιστορία και το μέλλον της Ευρώπης, παρά την κρίση του ευρώ και τα προγράμματα διάσωσης των τραπεζών. «Η Ευρώπη είναι οπωσδήποτε μοναδικό δημιούργημα. Πουθενά αλλού δεν συνέβη κάτι ανάλογο», δήλωσε, εννοώντας τη στροφή των ευρωπαϊκών εθνών προς μια κατεύθυνση φιλειρηνική, με διάθεση για οικονομική συνεργασία και διεθνή αλληλεγγύη.⁵

Έναν χρόνο νωρίτερα, τον Δεκέμβριο του 2012, η Ε.Ε. είχε τιμηθεί γι' αυτή την πορεία της με το βραβείο Νομπέλ Ειρήνης. Στην αιτιολόγηση της Επιτροπής Βράβευσης τονίζεται κατά κύριο λόγο, και πάλι, η διασφάλιση της ειρήνης: «Η φρίκη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου έδειξε την αναγκαιότητα μιας νέας Ευρώπης. Μέσα σε κάτι περισσότερο από 70 χρόνια, Γαλλία και Γερμανία πολέμησαν τρεις φορές μεταξύ τους. Σήμερα,

ένας πόλεμος ανάμεσα στις δύο χώρες είναι αδιανόητος. Αποδεικνύεται, έτσι, πως οι ιστορικοί εχθροί μπορούν να γίνουν στενοί συνεργάτες, μέσα από καλά οργανωμένες προσπάθειες και με το χτίσιμο αμοιβαίας εμπιστοσύνης.⁶

Ένα άλλο παράδειγμα ενδοευρωπαϊκής συμφιλίωσης είναι εκείνο της βασίλισσας της Βρετανίας Ελισάβετ Β'. Ερχόμενη στη Γερμανία το 2004, επισκέφθηκε και τη Δρέσδη, όπου εκφώνησε λόγο υπέρ της αποκατάστασης των σχέσεων: «Το Βερολίνο συμβολίζει το αξιοσημείωτο επίτευγμα της γερμανικής επανένωσης. Όμως δεν τρέφω θαυμασμό μόνο για το Βερολίνο. Η αναστήλωση της Φράουενκιρχε [Εκκλησία της Παναγίας] της Δρέσδης αποτελεί πηγή έμπνευσης για όλους μας»⁷ – αναφερόμενη, συγκεκριμένα, σε ένα αγγλικό ίδρυμα, που στήριξε τούτο το έργο συλλέγοντας δωρεές για την υδρόγειο σφαίρα και τον χρυσό σταυρό στην κορυφή του καμπαναριού. Οκτώ χρόνια αργότερα, σε μια συμφιλίωτική τελετή με τους γείτονες της Βόρειας Ιρλανδίας, έκλεισε μια άλλη χαίνουσα πληγή της ευρωπαϊκής ιστορίας. Τον Ιούνιο του 2012 ζήτησε συγγνώμη από τα θύματα της ιμπεριαλιστικής βρετανικής πολιτικής στο Μπέλφαστ. Εκεί, σε μιαν ιστορική συνάντηση με τον πρώην ηγέτη της Καθολικής παράνομης οργάνωσης IRA, τον Μάρτιν ΜακΓκίνες, δίνοντας τα χέρια επισφράγισαν συμβολικά το τέλος της βορειοϊρλανδικής διένεξης που κράτησε δεκαετίες.

Με τη νέα χιλιετία, η Ε.Ε. όχι μόνο κλονίστηκε από αλλεπάλληλες κρίσεις, αλλά, προς το παρόν, έχει να αντεπεξέλθει και σε εντελώς διαφορετικές δοκιμασίες στο εσωτερικό της. Τάσεις που το 2012 είχαν ήδη επισημανθεί από την Επιτροπή του βραβείου Νομπέλ Ειρήνης έχουν έκτοτε ενισχυθεί σημαντικά: «Η Ευρωπαϊκή Ένωση βιώνει τη δεδομένη στιγμή σοβαρές οικονομικές δυσκολίες και αξιοσημείωτες κοινωνικές αναταραχές. Η νορβηγική Επιτροπή Νομπέλ επιθυμεί να στρέψει την προσοχή στο σημαντικότερο, κατά τη γνώμη της, επίτευγμα της Ε.Ε.: τον επιτυχημένο αγώνα της για ειρήνη και συναδέλφωση, για τη

δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα – τον εξισοροποιητικό ρόλο στη μετατροπή της Ευρώπης από ήπειρο των πολέμων σε ήπειρο της ειρήνης».

Η βράβευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν πρέπει να εκλαμβάνεται μονάχα ως αναγνώριση για ό,τι επιτεύχθηκε ιστορικά, αλλά, ακριβώς, και ως μια υπενθύμιση του ότι κανείς δεν πρέπει να λησμονά τους στόχους και τα επιτεύγματά του σε καιρούς κρίσης, θεωρώντας τα, αντ' αυτού, πυξίδα για το μέλλον. Το πρώτο παράδειγμα αυτού του κεφαλαίου αφορά τη συμβολική ημερομηνία του τέλους του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, που στη Δύση γιορτάζεται στις 8 και στην Ανατολή στις 9 Μαΐου. Ενώ η ιστορική αυτή ημερομηνία διαχώριζε αρχικά τους νικητές από τους ηττημένους και τους απελευθερωμένους από τους άλλοτε αυτουργούς, η 8η Μαΐου νοσηματοδοτήθηκε εκ νέου στη Δυτική Γερμανία από τον ομοσπονδιακό πρόεδρο Ρίχαρντ φον Βάιτςζκερ το 1985 –ήδη πριν από την Επανάσταση– ως «Ημέρα της Απελευθέρωσης», ενώ στην Αυστρία καθιερώθηκε πρόσφατα ως «Γιορτή της Χαράς». Το δεύτερο παράδειγμα αφορά την ευρωπαϊκή ανάμνηση του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ακριβώς 100 χρόνια μετά. Τίθεται εδώ το ερώτημα αν επιτεύχθηκε ή όχι ειρήνη σε τούτη την ιστορία βίας, που υπήρξε τόσο καθοριστική. Η σύγκριση Αγγλίας-Γαλλίας εν προκειμένω καθιστά έκδηλες τις διαφορετικές πολιτικές συνέπειες μιας αυστηρά εθνικής και μιας συνειδητά διεθνικής μορφής μνήμης.

Δίδαγμα δεύτερο: Η (ανα-)σύσταση του κράτους δικαίου ή η μετατροπή δικτατοριών σε δημοκρατίες

Τα περισσότερα από τα 27 κράτη-μέλη της Ε.Ε. έχουν γνωρίσει πράγματι κάποιες μορφές δικτατορία. Η διασφάλιση της ειρήνης, συνεπώς, θα ήταν αδύνατη χωρίς την αποκατάσταση της έννομης τάξης. Έτσι, το σχέδιο μετατροπής των δικτατοριών σε δημοκρατίες υπήρξε το δεύτερο δίδαγμα που αποκόμισαν οι

Ευρωπαίοι από την Ιστορία. Τα δύο αυτά διδάγματα, της διασφάλισης της ειρήνης και του εκδημοκρατισμού, απέδειξαν για άλλη μια φορά την αξία τους μετά το 1990. Ενώ το κύμα εκδημοκρατισμού μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τερμάτισε το καθεστώς βίας του εθνικοσοσιαλισμού, τέσσερις δεκαετίες αργότερα, μετά τον Ψυχρό Πόλεμο και την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, έδωσε τη χαρακτηρισική βολή στις σοσιαλιστικές δικτατορίες, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη διεύρυνση της Ε.Ε.

Πάνω σε έναν παγκόσμιο χάρτη της γερμανικής Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Πολιτικής Επιμόρφωσης σημειώνονται τρία διαφορετικά είδη κρατών: «ελεύθερες δημοκρατίες» (47%), «σχετικά ελεύθερες δημοκρατίες» (5%) και «μη κοινοβουλευτικά κράτη» (40%). Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της ΜΚΟ Freedom House, η τάση εκδημοκρατισμού είναι ελαφρώς πτωτική από το 2005 (από 64% σε 60%). Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στην Ευρώπη μια αισθητή στροφή από τις «ελεύθερες» στις «σχετικά ελεύθερες δημοκρατίες». Σε αυτές συγκαταλέγονται και κάποιες που, ακριβώς, μόλις πρόσφατα ολοκλήρωσαν τη διαδικασία μετάβασής τους. Καθώς πλέον σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες η μεταβολή τούτη αντιστρέφεται σταδιακά εκ νέου, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε περισσότερα για το ξεκίνημα της συγκεκριμένης διαδικασίας εκδημοκρατισμού.

Μετά το 1945, σε μερικές χώρες της Ευρώπης η δημοκρατία είχε «αποκατασταθεί», εφόσον η εγκαθίδρυσή της εκεί είχε ήδη προηγηθεί με το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Λόγου χάρη, από τις συνταγματικές μοναρχίες της Πρωσικής Αυτοκρατορίας και της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων προέκυψαν το 1918 νέες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες με σύνταγμα. Τα δημοκρατικά αυτά συντάγματα δεν κατακτήθηκαν με αγώνες και νίκες όπως στην περίπτωση της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας ή των Ηνωμένων Πολιτειών· απεναντίας, ήταν αποτέλεσμα ήττας. Η ανακήρυξη της δημοκρατίας και της λαϊκής κυριαρχίας γέννησε νέους θεσμούς και έφερε στο

προσκήνιο της Ιστορίας νέους πολιτικούς πρωταγωνιστές, όμως δεν πρόλαβε να επιφέρει αλλαγές ικανές να αντέξουν στον χρόνο. Τις νεοσύστατες δημοκρατίες διαδέχθηκαν τη δεκαετία του '30 δικτατορίες, οι οποίες οδήγησαν παρευθύς στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αναδρομή στις αρχές του 20ού αιώνα δείχνει ότι ο εκδημοκρατισμός, ως στόχος μιας κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ανασυγκρότησης, δεν ολοκληρώνεται ποτέ. Αντιθέτως, θα πρέπει να θεωρείται μια νέα κατάκτηση, που πρέπει κανείς να την επιδιώκει και να την υπερασπίζεται συνεχώς.

Ως ενδεικτικό παράδειγμα του πώς μπορεί να διδαχθεί κανείς από την Ιστορία θα αναφέρουμε εδώ πρωτίστως τις Δίκες της Νυρεμβέργης. Ήταν στ' αλήθεια η πρώτη φορά στην Ιστορία που οι νικητές παρέπεμψαν σε δίκη τους ηττημένους ενός άλλου κράτους. Η δίκη αυτή αποτέλεσε πρότυπο για το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο της Χάγης, που ιδρύθηκε το 1998 και από το 2002 αντιμετωπίζει υποθέσεις όπου η ποινική δίωξη σε εθνικό επίπεδο είτε είναι αδύνατη είτε δεν είναι θεμιτή.¹ Στις 21 Νοεμβρίου του 1945, κατά την έναρξη της Δίκης της Νυρεμβέργης, ο επικεφαλής αμερικανός εισαγγελέας Ρόμπερτ Χ. Τζάκσον έδωσε με την ομιλία του ιδιαίτερη έμφαση στο πρωτοφανές αυτό γεγονός: «Το ότι τέσσερα μεγάλα έθνη δεν εκδικούνται αλλά επιτρέπουν οικειοθελώς στους συλληφθέντες εχθρούς τους να δικαστούν με βάση τον νόμο είναι μία από τις σημαντικότερες εκχωρήσεις της εξουσίας υπέρ του ορθού λόγου». Αφορμή της διαφορετικής αυτής αντιμετώπισης δεν ήταν, κατά τον Τζάκσον, η απειλή σε βάρος των εθνών που επλήγησαν, αλλά σε βάρος του ίδιου του πολιτισμού. «Τα κακουργήματα που επιδιώκουμε να δικάσουμε και να τιμωρήσουμε υπήρξαν τόσο περίτεχνα, τόσο μοχθηρά και καταστροφικά, ώστε ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν έχει την πολυτέλεια να τα αγνοήσει. Σε μια ενδεχόμενη επανάληψη αυτής της συμφοράς δεν θα κατάφερε άλλωστε να επιβιώσει».²

Οι Δίκες της Νυρεμβέργης έδωσαν μιαν απάντηση στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στον αιώνα της βίας, μετατοπίζοντας τις αρχές του δικαίου από το εθνικό στο οικουμενικό επίπεδο. Στις νέες νομικές έννοιες, που έκτοτε έχουν ενσωματωθεί πλήρως στη διεθνή νομική επιστήμη, περιλαμβάνονται:

- τα εγκλήματα κατά της ειρήνης (επιθετικοί πόλεμοι)·
- τα εγκλήματα πολέμου (κατά αιχμαλώτων πολέμου και αμάχων)·
- τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας (ρατσιστική βία εναντίον των Εβραίων κι άλλων μειονοτήτων).

Αξιόποινες στο εξής έγιναν και πράξεις που δεν επέσυραν ποινή στο καθεστώς υπό το οποίο διαπράχθηκαν. Με τις δίκες αυτές τέθηκε υπό ηθικό έλεγχο η ίδια η Δικαιοσύνη, η οποία επιπλέον βελτιώθηκε και καθιερώθηκε ως διεθνές πρότυπο. Έτσι, το εθνικό κράτος έπαψε να είναι ο ανώτατος κριτής περί καλού και κακού· στο εξής, όλα τα έθνη ήταν υποχρεωμένα να αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους χωρίς να παραβλέπουν τους κανόνες δικαίου.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος διεξήχθη από την πλευρά της Γερμανίας με πρωταρχικό στόχο την κατάκτηση και τον αφανισμό. Κατά τη διάρκειά του ασκήθηκαν τρεις μορφές βίας:³

- η βία κατά των «εχθρών» (τέτοιος υπήρξε ο πόλεμος προς Δυσμάς)·
- η βία κατά των «υπανθρώπων» (τέτοιος υπήρξε ο πόλεμος προς Ανατολάς, με ρατσιστική διάθεση εναντίον των «Σλάβων υπανθρώπων», στα πρότυπα ενός έκδηλου κοινωνικού δαρβινισμού)·
- η βία κατά των «μη ανθρώπων» (δηλαδή των Εβραίων, που μαζί με τους Σίντι και τους Ρομά θεωρήθηκαν ο αόρατος εσωτερικός εχθρός και αποστερήθηκαν την κοινή ανθρωπινή ιδιότητα).⁴

Η απάντηση στο Ολοκαύτωμα υπήρξε προπάντων ο νέος κανόνας δικαίου σχετικά με τα «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας», ο οποίος πολύ σύντομα, μετά τις Δίκες της Νυρεμβέργης, εντυπώθηκε σε δύο διεθνείς διακηρύξεις αρχών. Η πρώτη ήταν η «Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα» του 1948, που ενσωματώθηκε στο προοίμιο του γερμανικού Συντάγματος με τη φράση: «Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι απαραβίαστη». Η άλλη ήταν η Σύμβαση για τη Γενοκτονία, που προστέθηκε στην Οικουμενική Διακήρυξη το ίδιο έτος από τον Ραφαήλ Λέμκιν και τέθηκε σε ισχύ το 1951. Όλα αυτά συνιστούσαν καταφατική απάντηση στο επιχείρημα ότι ο πόλεμος που πρόσφατα είχε τελειώσει δεν ήταν «φυσιολογικός». Στο τέλος ενός πολέμου, νικητές και ηττημένοι έρχονται σε συνεννόηση κι επισφραγίζουν με μια συνθήκη τη λήξη των εχθροπραξιών. Ύστερα από μια γενοκτονία δεν υπάρχει συνθήκη που να κλείνει τούτο το κεφάλαιο – αντ' αυτού, μένει ένα παντοτινό τραύμα, που βαρύνει τρεις βασικούς πρωταγωνιστές: τους θύτες, τα θύματα και τους θεατές. Ιδίως οι τελευταίοι έχουν εδώ βαρύνουσα σημασία, εφόσον οι ίδιοι δεν καταδιώχθηκαν και ως ηθικοί δικαιოდότες μπορούν λοιπόν να αποφασίσουν αν θέλουν να γίνουν συνεργοί των αυτουργών ή μάρτυρες των θυμάτων.

Στη Γερμανία, η μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία, το 1945, επιτεύχθηκε υπό ισχυρή εξωτερική πίεση. Βέβαια, μια τέτοια αλλαγή του πολιτικού συστήματος μπορεί να συμβεί και με αντικατάσταση της κυβέρνησης, ειρηνική επανάσταση ή κάποια απόφαση στο εσωτερικό της χώρας. Αν, ωστόσο, δεν επέλθει ορατή ρήξη, δεν πρόκειται για ολοκληρωμένη, ουσιαστική αλλαγή. Η καθαρή μορφή της ρήξης συνίσταται στο ότι η εν ενεργεία κυβέρνηση απαξιώνει ηθικά το προηγούμενο καθεστώς ως μη δικαιοκρατικό και θέτει σε κίνηση τη δικαστική δίωξη των πρωταιτιών. Όταν αυτή η μεταβολή δεν σημειώνεται άνωθεν, η Τέχνη, λ.χ. μέσω

της λογοτεχνίας και του κινηματογράφου, μπορεί σε μια κοινωνία πολιτών να πυροδοτήσει την ηθική και συναισθηματική αναμέτρηση με ζητήματα ενοχής και ιστορικής ευθύνης. Το αντίθετο ισχύει στην περίπτωση κατά την οποία κυριαρχεί η συνωμοσία της σιωπής ή η αδιάσπαστη συνέχεια στις ελίτ των κρατικών αξιωματούχων· εδώ, μια συνειδητή σύγκρουση με το παλιό, άδικο καθεστώς θεωρείται αδύνατη. Όταν οι κρατούντες του προηγούμενου καθεστώτος διατηρούν τα ηνία και την επιρροή τους, πραγματική ρήξη δεν μπορεί να επέλθει. Όταν δεν υφίσταται πολιτική και κοινωνική συναίνεση για μια τέτοια ρήξη, αλλά και κάποιου είδους ιστορική συνείδηση της πορείας του καθενός, λείπει επίσης μια σαφής κατευθυντήρια γραμμή για το μέλλον, που με τη μορφή ενός «Ποτέ ξανά!» θα απέκλειε ρητά την υποτροπή σε προγενέστερες καταστάσεις και τη δικαίωση των άλλοτε αυτουργών. Το χάσμα αυτό μεταξύ δικτατορίας και δημοκρατίας σηματοδοτεί εν προκειμένω μια «ώρα μηδέν», που έχει διπλή σημασία: αφ' ενός, θα πρέπει να δοθεί η ευκαιρία για κάτι καινούργιο, και συγκεκριμένα για ένα κοινό μέλλον· αφ' ετέρου, δεν είναι δυνατόν να προχωρήσει κανείς στο κοινό αυτό μέλλον χωρίς να μελετήσει προηγουμένως την ιστορία του, την οποία πρέπει να φωτίσει, να διαλευκάνει και να καταδικάσει.

Η μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία είναι εγχείρημα σύνθετο και απαιτητικό. Εύκολες λύσεις δεν υπάρχουν. Μπορείς να αλλάξεις το πολίτευμα μιας χώρας, όμως όχι τον λαό της. Η δημοκρατία, ωστόσο, χρειάζεται δημοκράτες και όχι διεφθαρμένες ελίτ ή υπηκόους που δυσπιστούν απέναντι σε νέες απόψεις. Ενώ η αλλαγή πολιτικών καθεστώτων συμβαίνει σε σύντομο χρονικό διάστημα, για την αλλαγή μιας κοινωνίας απαιτούνται συνθήκες που η διαμόρφωσή τους κρατάει μέχρι κι ολόκληρες γενιές.

Η περίπλοκη μετάβαση από μια δικτατορία σε μια δημοκρατία πρέπει να πραγματώνεται σε τρία επίπεδα: στο πολιτικό

επίπεδο της συγκρότησης ενός κράτους δικαίου, στο νομικό επίπεδο της ανανέωσης του κράτους μέσω μιας μεταβατικής δικαιοσύνης και, τέλος, στο κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο μέσω της διαπαιδαγώγησης των πολιτών, ώστε να γίνουν υπεύθυνοι δημοκράτες με κριτική σκέψη. Για την επίτευξη αυτής της μετάβασης δεν υπάρχουν έτοιμες λύσεις, παρά μονάχα καινούργια μέσα, που κάθε φορά προσαρμόζονται στην πράξη και βελτιώνονται περαιτέρω. Τούτα απαρτίζονται από τρία κύρια συστατικά:

- μια νομική διαδικασία: τεκμηρίωση αποδεικτικών στοιχείων, διεξαγωγή δίκης, καταδίκη·
- διαλεύκανση των ιστορικών γεγονότων: εξέταση του παρελθόντος με τη βοήθεια αρχείων και μαρτυριών·
- κοινωνική επανόρθωση: αναγνώριση και αποκατάσταση των θυμάτων, προσφορά αποζημιώσεων και διάθεση συμφιλίωσης στη βάση της κοινής μνήμης γύρω από τα ιστορικά φαινόμενα βίας.

Στην πράξη, τα τρία αυτά συστατικά δεν υπήρξαν πάντοτε αλληλένδετα. Ενώ στην Αργεντινή οι υπεύθυνοι για τη στρατιωτική δικτατορία οδηγήθηκαν ενώπιον του δικαστηρίου και καταδικάστηκαν, στη Νότια Αφρική τα πράγματα πήραν άλλη τροπή. Για παράδειγμα, στις Επιτροπές Αλήθειας και Συμφιλίωσης, όπου από το 1996 έως το 1998 —επί προεδρίας αρχιεπισκόπου Ντέσμοντ Τούτου— συνυπήρξαν η δίκη, το καθαρήριο δράμα και το χριστιανικό εθιμοτυπικό της εξομολόγησης, κέντρο βάρους αποτέλεσαν η αλήθεια και η κοινωνική επανόρθωση, ενώ ο ρόλος της δικαιοσύνης αγνοήθηκε ή περιορίστηκε σημαντικά. Στη Ρουάντα, από την άλλη, ασκήθηκε ποινική δίωξη, που όμως διήρκεσε λίγο.

Οι διαδικασίες μετάβασης, μέσω των οποίων οι δικτατορίες και τα αυταρχικά καθεστώτα γίνονται δημοκρατίες που επιζητούν την αλήθεια και τη δικαιοσύνη, συνιστούν μια ιστορική

καινοτομία. Σύμφωνα με την Κριστίνε Χες, τούτες οι μέθοδοι επινοήθηκαν για χάρη των απειράριθμων θυμάτων κρατικής τρομοκρατίας και για τη «μακροεγκληματικότητα», όπως λόγου χάρη σφαγές, γενοκτονίες και άλλες αποτρόπαιες παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με το παραδοσιακό σύστημα ποινικού δικαίου, που ήταν προσανατολισμένο στα άτομα, όλα αυτά είχαν τεθεί σε δεύτερη μοίρα και δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν δεόντως. Συνεπώς, για να διαμορφωθεί η βέλτιστη νομική στάση απέναντι στα άδικοι καθεστώτα και τα θύματά τους, υπήρχε η ανάγκη να βρεθούν νέες μέθοδοι δίωξης και καταδίκης. Ενώ το σύγχρονο σύστημα ποινικού δικαίου ήταν μονομερώς προσανατολισμένο προς τους δράστες, τούτες οι νομικές καινοτομίες στόχευαν στη «βελτίωση της θέσης των θυμάτων τόσο σε επίπεδο απονομής δικαιοσύνης όσο και από πρακτικής πλευράς».⁵

Ο Πάβελ Μαχτσέβιτς, τέως διευθυντής του Μουσείου του Β' Παγκόσμιου Πολέμου στο Γκντανσκ της Πολωνίας, θεωρεί υπερβολικά ιδεαλιστική τούτη την άποψη περί ενός εκδημοκρατισμού που επιτελείται από κοινού μέσω της μεταβατικής δικαιοσύνης. Έχοντας βιώσει και ο ίδιος πρόσφατα την αποσάθρωση της δημοκρατίας στην Πολωνία, γνωρίζει από πρώτο χέρι τις «σχετικά ελεύθερες δημοκρατίες». Σε μια διάλεξή του στο Επιστημονικό Κολέγιο του Βερολίνου, παρουσίασε τη δική του ανάλυση περί μεταβατικής δικαιοσύνης, που αφορούσε λιγότερο τα θύματα και περισσότερο τους θύτες. Αντικατέστησε, εν προκειμένω, τον όρο «μεταβατική δικαιοσύνη» με εκείνον της «ανταποδοτικής δικαιοσύνης», εννοώντας με τον όρο αυτό «ποινικές διαδικασίες εναντίον των ηγετών έκπτωτων καθεστώτων, αλλά και των υπαιτίων για εγκλήματα με πολιτικό ή ιδεολογικό κίνητρο». Δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς ότι το απαραίτητο για τον εκδημοκρατισμό «ξεκαθάρισμα λογαριασμών με τα εγκλήματα και τα παραπτώματα που μας κληροδοτούνται, με τα καθεστώτα που

έχουν καταρρεύσει και με τους αυτουργούς τους» είναι ουσιαστικά μια διαδικασία πολύτιμη, που όμως τις περισσότερες φορές δεν ολοκληρώνεται, λόγω της πολιτικής της εκμετάλλευσης και της συμπερίληψης σε αυτήν ποικίλων στρεβλώσεων της ιστορικής αλήθειας.⁶

Σε ό,τι αφορά τον εκδημοκρατισμό, ιδιαίτερος είναι ο ρόλος της Γερμανίας στην ιστορία της Ε.Ε., αφού στη δική της περίπτωση χρειάστηκε να διδαχθούμε δύο φορές το μάθημα της Ιστορίας: τη μία με την έξοδο από τη φασιστική δικτατορία του Χίτλερ το 1945, και την άλλη από την κομμουνιστική δικτατορία του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας (ΕΣΚΓ) το 1989. Μια αντιπαραβολή των δύο διαδικασιών μετάβασης θα ήταν καλή ιδέα, εφόσον στη Γερμανία η αναμέτρηση με το παρελθόν της δεύτερης δικτατορίας είχε ως προανάκρουσμα την αναμέτρηση με το παρελθόν της πρώτης. Ο Νόρμπερτ Φράι σχολίασε σχετικά: «Κατά τη “διαχείριση του παρελθόντος της δεύτερης δικτατορίας” δεν έπρεπε να επαναληφθούν τα ίδια ανεπανόρθωτα λάθη μετά το τέλος της “πρώτης δικτατορίας”, ιδίως αυτά που αφορούσαν την ποινική δίωξη για τα εθνικοσοσιαλιστικά εγκλήματα».⁷ Μια πολύπλευρη εξέταση της ιστορικής αυτής σύγκρισης ανάμεσα στον τερματισμό της εθνικοσοσιαλιστικής δικτατορίας και στο τέλος της δικτατορίας του ΕΣΚΓ θα επιχειρήσουμε στο δεύτερο μέρος του ανά χειρας βιβλίου. Στο σημείο αυτό, το δεύτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα αφορά την Ισπανία του 1977, όταν, μετά το τέλος της δικτατορίας του Φράνκο, ακολούθησε η ειρηνική εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Εκεί, η σύσταση του κράτους δικαίου δεν επιτεύχθηκε ούτε με τη μέθοδο της μεταβατικής δικαιοσύνης ούτε με κοινωνικές τελετές συμφιλίωσης, αλλά με τη βοήθεια ενός διαφορετικού μοντέλου – συγκεκριμένα: ενός «συμφώνου σιωπής».